

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/181-184>

Toğrul Kazımlı
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0006-1689-1305>
togrul.kazimli98@gmail.com

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları

Xülasə

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları milli özünüdərkən və maarifçilik hərəkatının formalaşması ilə səciyyələnir. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları maarifçilik ideyalarını cəmiyyətin inkişafının əsas vasitəsi kimi qəbul edir və cəmiyyəti modernləşdirmək məqsədilə müxtəlif sosial məsələlərə dair fəal müzakirələr aparırdılar. Onların əsas məqsədi xalqın təhsil səviyyəsini yüksəltmək, milli şüuru formalaşdırmaq və müasir elmlərə əsaslanan maarifçilik ideyalarını yaymaq idi. Maarifçilər ictimai ədalət, bərabərlik, insan hüquqları və sosial rifah kimi mövzuları müzakirə edərək, cəmiyyətin tərəqqisinə nail olmağa çalışırdılar. Azərbaycan maarifçiləri - Həsən bəy Zərdabi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları - öz əsərləri və fəaliyyətləri ilə cəmiyyətin sosial problemlərini işıqlandırır, maarifçilik ideyalarını təbliğ edir və cəmiyyətin təhsil səviyyəsinin artırılması üçün mübarizə aparırdılar. Onlar sosial ədalətsizlik, qadın hüquqları, kasıblıq və təhsil kimi problemləri müzakirə edərək, bu problemlərin həlli üçün maarifçiliyi əsas vasitə kimi görürdülər.

Maarifçilərin sosioloji baxışları həm də milli kimliyin formalaşması və milli birliyin gücləndirilməsi ilə bağlı idi. Onlar milli mədəniyyəti, dili və adət-ənənələri qoruyaraq, Azərbaycan xalqının dünyagörüşünü zənginləşdirməyə çalışırdılar. Maarifçilər hesab edirdilər ki, cəmiyyətin tərəqqisi yalnız elmin, maarifin və təhsilin inkişafı ilə mümkündür.

Bu dövrün maarifçilərinin sosioloji baxışları Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsi və milli özünüdərkən güclənməsi istiqamətində mühüm rol oynamış və gələcək nəsillərə dərin iz qoymuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, sosioloji, XIX əsr, milli, maarifçilik

Togrul Kazımlı
Baku State University
<https://orcid.org/0009-0006-1689-1305>
togrul.kazimli98@gmail.com

Sociological Views of Azerbaijani Enlighteners at the End of the 19th Century - in the Beginning of the 20th Century

Abstract

The sociological views of Azerbaijani enlighteners at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century are characterized by the formation of national self-awareness and the enlightenment movement. During this period, Azerbaijani intellectuals accepted the ideas of enlightenment as the main means of developing society and actively discussed various social issues in order to modernize society. Their main goal was to raise the level of education of the people, form national consciousness and spread the ideas of enlightenment based on modern sciences. Enlightenment scholars tried to achieve the progress of society by discussing topics such as social justice, equality, human rights and social welfare. Azerbaijani enlighteners – Hasan bey Zardabi, Mahammad Amin Rasulzadeh, Jalil Mammadguluzadeh, Alimardan bey Topchubashov and others – through their works and activities highlighted the social problems of society, promoted the ideas of

enlightenment and fought to increase the level of education of society. They discussed problems such as social injustice, women's rights, poverty and education, and saw enlightenment as the main means of solving these problems.

The sociological views of the enlighteners were also related to the formation of national identity and strengthening national unity. They tried to enrich the worldview of the Azerbaijani people by preserving the national culture, language and traditions. The enlighteners believed that the progress of society is possible only through the development of science, enlightenment and education.

The sociological views of the enlighteners of this period played an important role in the modernization of Azerbaijani society and the strengthening of national self-awareness and left a deep mark on future generations.

Keywords: Azerbaijan, sociology, 19th century, national, enlightenment

Giriş

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində maarifçilik hərəkatının yüksəlişi və milli özünüdərk formalaşması ilə səciyyələnən bir dövrdür. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları və maarifçiləri xalqın təhsil səviyyəsini artırmaq, milli şüuru gücləndirmək və cəmiyyəti müasir biliklərə əsaslanan bir mühitə çevirmək məqsədilə fəal fəaliyyət göstərirdilər. Maarifçilik ideyalarının əsasını cəmiyyətin sosial, mədəni və intellektual səviyyəsinin inkişafı təşkil edir və bu istiqamətdə geniş fəaliyyət göstərən ziyalılar xalqın maarifləndirilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər (Rüstəmov, 2011).

Maarifçilik hərəkatının əsas ideoloji prinsipləri təhsilin genişləndirilməsi, mədəni dəyərlərin qorunması, qadın hüquqlarının müdafiəsi, sosial ədalətin təmin edilməsi və elmin inkişafı ilə bağlı idi. Azərbaycan maarifçiləri arasında Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi şəxsiyyətlər xüsusi yer tutur. Onların əsərləri və fəaliyyəti yalnız milli kimliyin formalaşmasına deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial şüurunun inkişafına da böyük töhfə vermişdir (Məmmədquluzadə, 1906–1931).

Bu dövrdə maarifçilərin sosioloji baxışları cəmiyyətin inkişafını və tərəqqisini təmin etməyin yollarını araşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Onlar təhsilin cəmiyyətin inkişafı üçün əsas vasitə olduğunu qəbul edir, xalqı savadlandırmaqla sosial problemlərin həllinə nail olmağı qarşılarına məqsəd qoyurdular (Məmmədova, 2010).

Tədqiqat

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışlarını təhlil etmək üçün onların ideoloji əsaslarını, cəmiyyəti maarifləndirmək və inkişaf etdirmək istiqamətindəki fəaliyyətlərini və müxtəlif sosial problemlərə yanaşmalarını nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu dövrdə Azərbaycan maarifçiləri maarifçilik hərəkatının aparıcı qüvvəsi kimi çıxış edərək, cəmiyyəti elmi biliklərlə tanış etmək, milli mədəniyyəti qorumaq və sosial ədalətə nail olmaq məqsədilə mübarizə aparırdılar. Onların fəaliyyətini üç əsas istiqamətdə təhlil etmək olar: maarifçilik və təhsil, qadın hüquqları və sosial ədalət, milli kimlik və milli şüur (Qasımzadə, 2005).

Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzeti vasitəsilə xalqı maarifləndirmək, kənd təsərrüfatı və digər sahələrdə müasir bilikləri yaymaq üçün maarifçilik fəaliyyəti aparırdı. O, təhsilin əhəmiyyətini vurğulayaraq, insanların elmlə məşğul olmasının cəmiyyətin inkişafını təmin edəcəyini bildirirdi (Əliyev, 2001).

Cəlil Məmmədquluzadə isə "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə cəmiyyətdəki sosial problemləri və ədalətsizliyi satirik dildə tənqid edirdi. O, xalqın maarifləndirilməsi və sosial ədalətin təmin edilməsi üçün təhsilin və savadlılığın zəruriliyini müdafiə edirdi (Əliyeva, 2015).

Əlimərdan bəy Topçubaşov isə milli məktəblərin yaradılmasını dəstəkləyərək, təhsilin milli dil və mədəniyyət üzərində qurulmasının vacibliyini vurğulayırdı. O, cəmiyyətin inkişafının milli özünüdərkdən başladığını və bu özünüdərk isə maarifləndirmə yolu ilə təmin ediləcəyini bildirirdi (Əliyev, 2001, s. 6).

Qadın Hüquqları və Sosial Ədalət Maarifçilər yalnız təhsil sahəsində deyil, həm də sosial ədalət və qadın hüquqları məsələlərində də fəal mövqe tutmuşdular. Onların əsərlərində və məqalələrində

qadınların hüquqlarının müdafiəsi, sosial ədalətsizliklərin tənqidi və kasıblığın aradan qaldırılması kimi mövzular geniş şəkildə əks olunurdu (Quliyev, 2016):

Qadın hüquqları sahəsində maarifçilər qadınların təhsilə cəlb olunmasının zəruriliyini vurğulayırdılar. Onlar qadınların cəmiyyətdə fəal rol oynamasını və onların hüquqlarının qorunmasını tələb edirdilər. Cəlil Məmmədquluzadə öz əsərlərində qadınların cəmiyyətdəki mövqeyini tənqid edərək, onların təhsildən kənar qalmalarının cəmiyyətin inkişafına mane olduğunu göstərirdi (Vəkilov, 2012).

Sosial ədalət məsələlərində maarifçilər kasıblığın və ədalətsizliyin aradan qaldırılması üçün maarifçilik və təhsilin əsas vasitə olduğunu bildirirdilər. Həsən bəy Zərdabi kənd təsərrüfatı işçilərinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müasir texnologiyaların tətbiqini təklif edir, cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin də təhsilə çıxışını təmin etməyi zəruri hesab edirdi (Hüseynov, 2008).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə milli şüurun inkişafını təhsilin əsas vəzifəsi kimi qiymətləndirir, milli məktəblərin və tədris vəsaitlərinin ana dilində hazırlanmasının vacibliyini vurğulayırdı. Onun fikrincə, xalqın milli kimliyi yalnız təhsil vasitəsilə gücləndirilə bilər (Əliyev, 2001).

Həsən bəy Zərdabi ana dilinin təhsil sistemi və maarifçilik fəaliyyətində əsas rol oynamalı olduğunu bildirir, xalqın öz dilində təhsil almasının milli özünüdərk gücləndirəcəyini qeyd edirdi (Məmmədova, 2018).

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisinə xidmət edən əsas ideoloji istiqamətlərdən birini təşkil etmişdir. Onların təhsilə, milli kimliyə, qadın hüquqlarına və sosial ədalətə dair baxışları Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni və intellektual inkişafında mühüm rol oynamışdır (Rəsulzadə, 1991).

Nəticə

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları milli kimliyin formalaşması, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və sosial ədalətin təmin edilməsi istiqamətində mühüm rol oynamışdır. Maarifçilər maarifçilik hərəkatının aparıcı qüvvəsi kimi çıxış edərək, cəmiyyəti elmi biliklərə, milli dəyərlərə və müasir dünyagörüşünə açıq olmağa çağırırdılar. Onların təhsil, qadın hüquqları və sosial ədalət mövzusunda irəli sürdüyü ideyalar cəmiyyətin tərəqqisinə və milli şüurun inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Maarifçilər təhsili cəmiyyətin inkişafının əsas vasitəsi kimi görür, xalqı savadlandırmaqla sosial problemlərin həllinə nail olmağı qarşılıqlı məqsəd qoyurdular. Həsən bəy Zərdabinin kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək və kəndliləri maarifləndirmək təşəbbüsləri, Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə sosial ədalətsizliyi tənqid etməsi və Əlimərdan bəy Topçubaşovun milli məktəblərin yaradılmasını müdafiə etməsi bu fəaliyyətin bariz nümunələridir (Zərdabi, 1960).

Maarifçilər qadın hüquqları və sosial bərabərlik məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirirdilər. Onlar qadınların təhsilə çıxışını, onların sosial həyatda fəal iştirakını və hüquqlarının qorunmasını müdafiə edirdilər. Qadınların maarifləndirilməsi ilə cəmiyyətdəki sosial ədalətsizliyin aradan qalxacağını bildirirdilər.

Ümumilikdə, Azərbaycan maarifçilərinin sosioloji baxışları cəmiyyəti modernləşdirməyə, milli şüuru formalaşdırmağa və sosial ədaləti təmin etməyə yönəlmişdir. Onların irəli sürdüyü ideyalar və maarifçilik fəaliyyəti Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni, sosial və intellektual inkişafına dərin iz buraxmışdır. Bu dövrün maarifçilərinin irsi müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Babayeva, G. (2020). "Molla Nəsrəddin" jurnalı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Filologiya və Sənətsünaslıq, 1, 121–127. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2020_650.pdf
2. Əhmədli, İ. (2003). Azərbaycan ədəbiyyatında satirik üslub və onun cəmiyyətə təsiri. Yazıçı.
3. Əliyev, H. (2001). Azərbaycan maarifçiliyi tarixi. Bakı: Elm nəşriyyatı.
4. Əliyeva, S. (2015). Azərbaycan maarifçilərinin qadın hüquqları ilə bağlı baxışları. Elm və Təhsil.
5. Hüseynov, A. (2008). Milli kimlik və maarifçilik: Azərbaycan nümunəsi. Nurlan.

6. Məmmədov, R. (2010). Azərbaycan maarifçilərinin ictimai-siyasi baxışları. Təhsil.
7. Məmmədova, R. (2018). “Molla Nəsrəddin” jurnalında qadın məsələsi. Elm və Təhsil.
8. Məmmədquluzadə, C. (1906–1931). Molla Nəsrəddin (Jurnal). Tiflis, Təbriz. Elektron versiya: https://archive.org/details/1910_1_42Vikipedi+1Elibrary+1
9. Qasımzadə, F. (2005). Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı. Yazıçı.
10. Quliyev, A. (2016). Azərbaycan mətbuatında maarifçi fikir. Gəncə: GDU nəşriyyatı.
11. Rəsulzadə, M. Ə. (1991). Əsrimizin Səyavuşu. Azərnəşr. <https://www.rasulzademuzeyi.org/images/IRS/PDFLER/RSULZADE%20AZERI%20DILINDE/Esrimizin%20Siyavushu.pdf>
12. Rüstəmov, T. (2011). Maarifçilik və milli ideya: Cümhuriyyət dövrünün ideoloji əsasları. Nurlan.
13. Vəkilov, M. (2012). Maarifçilik hərəkatının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri. Təhsil.
14. Zərdabi, H. B. (1960). Seçilmiş əsərləri (Z. Göyüşov, Tərtibçi). Azərnəşr. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/az/kitablar/hesen-bey-zerdabi-secilmis-eserleriAnl.az+2AAK+2Anl.az+2>

Daxil oldu: 21.03.2025

Qəbul edildi: 21.05.2025